

رویکرد قوانین برنامه

توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی پس از انقلاب

به زنان با تأکید بر برنامه ششم *

- الهه مرندی^۱
- خدیجه مظفری سینی^۲
- سیده لطفه حسینی^۳

چکیده:

امروزه توسعه در تمام ابعاد خود از جمله مهم ترین موضوعات هر جامعه‌ای می باشد، از آنجایی که در تمام جوامع تقریباً نیمی از جمعیت را زنان تشکیل می دهند، در توسعه عاملی بنیادی محسوب می شوند و همین امر موجب گردیده است در تدوین برنامه‌های توسعه ملی نقش ویژه‌ای برای آنان در نظر گرفته شود، با توجه به اینکه گفتمان عدالت و پیشرفت به عنوان گفتمان غالب در

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۵/۲۳.

۱. استادیار گروه حقوق دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد دانشگاه الزهرا (نویسنده مسئول)

e.marandi@alzahra.ac.ir

۲. استادیار گروه حقوق دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد دانشگاه الزهرا

kh.mozafari@alzahra.ac.ir

۳. استادیار گروه حقوق دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد دانشگاه الزهرا

l.hosseini@alzahra.ac.ir

دهه چهارم انقلاب تعیین گردیده است و از آنجایی که توجه به عدالت جنسیتی از جمله مهم ترین مقوله‌های عدالت می‌باشد ضرورت انجام پژوهشی درخصوص اینکه جایگاه زنان در برنامه ششم توسعه که در دهه مزبور تدوین گردیده است چیست و چه وضعیتی در مقایسه با برنامه‌های توسعه قبل از آن دارد ایجاد گردید، در پاسخ به این پرسش طی یک پژوهش اکتشافی - توصیفی تلاش شده است تا با بررسی اسناد توسعه‌ای کشور به روش کتابخانه‌ای و با ابزار تحلیل محتوای کیفی، مشخص گردد برنامه ششم چه رویکردی به نقش زنان در فرآیند توسعه دارد؟ چنانچه یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد با توجه به اختصاص یک بخش از برنامه به موضوع زنان و خانواده و توجه به شاخص‌های مختلف توسعه انسانی و تأکید بر نقش زنان در فرآیند توسعه پایدار، جایگاه زنان در برنامه ششم پیشرفت قابل توجهی داشته است ولیکن علیرغم نگرانی‌های رهبری نظام در خصوص رشد منفی جمعیت توجهی به صورت جدی به این مسأله نشده است.

واژگان کلیدی: برنامه ششم توسعه، رشد منفی جمعیت، زنان در برنامه‌های توسعه، عدالت جنسیتی

مقدمه

میل جوامع به سوی پیشرفت و کمال در عصر حاضر تحت عنوان «توسعه» بیان می‌شود، امروزه توسعه در تمام ابعاد خود از جمله مهم ترین موضوعات مطرح در هر جامعه‌ای می‌باشد، سرمایه همیشه محور اصلی بخش‌های توسعه بوده است، سال‌ها سرمایه مادی عامل توسعه به شمار می‌رفت اما با مشخص شدن نقش ارزنده نیروی انسانی در توسعه، گونه دیگری از سرمایه یعنی سرمایه انسانی نیز به تدریج جایگاه شایسته خود را درتحلیل‌ها و برنامه‌های توسعه بازیافت (طالقانی، ۱۳۸۷: ۲).

در تمامی نظریات توسعه تأکید بر انسان، استفاده از توانمندی‌های انسان و توسعه منابع انسانی است. هر جامعه انسانی نیز متشکل از زنان و مردانی است که تحت روابط متقابل اجتماعی، در عین وابستگی متقابل هر یک از دو جنس به یکدیگر، نقش و کارکرد ویژه‌ای را ایفا می‌کنند، نقش زنان در توسعه مستقیماً با هدف توسعه

اجتماعی^۱ و اقتصادی بستگی دارد و از این رو در تحول همه جوامع انسانی عاملی بنیادی محسوب می شود (غفاری، ۱۳۷۸: ۱۰)، لذا استراتژی های یک جامعه توسعه یافته لازم است بر مبنای مشارکت هر چه فعال تر زنان در امور اقتصادی، سیاسی و اجتماعی پی ریزی گردد.

توجه به نقش مؤثر زنان در فرآیند توسعه در چند دهه اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است، زیرا در تمام جوامع کم و بیش نیمی از جمعیت را زنان تشکیل می دهند، بنابر این وقتی در جامعه ای در فرآیند توسعه و بالفعل سازی ظرفیت ها، زنان مورد توجه قرار می گیرند نتایج مهمی به بار خواهد آمد (حق پناه، ۱۳۹۳: ۱۹).

اهمیت نقش زنان در توسعه موجب گردید تا مسائل مربوط به شرکت همه جانبه زنان در فرآیند برنامه های توسعه ملی غالباً در دهه هفتاد میلادی، به تدریج وارد دستور کار سازمان های توسعه و عمران ملی و بین المللی گردد (صادقی، ۱۳۸۶: ۶)، تا سال ۱۹۸۰، بسیاری از کشورها و سازمان های بین المللی، مسائل مربوط به زنان را در برنامه های توسعه قرار دادند و دفاتر، ادارات و حتی در بعضی کشورها وزارتخانه های خاصی جهت بررسی به این امور اختصاص یافت، لازم به ذکر است که در بررسی علل ناکامی برنامه های توسعه یا روند نامناسب آن، عدم تخصیص منابع برای همه بهره وران به عنوان یکی از علل اصلی شناسایی شده است (Vandaha, 1995: 5).

در ایران بعد از انقلاب اسلامی، اهداف توسعه ای به صورت برنامه های پنج ساله برنامه ریزی و دنبال می شود، بدین صورت که قوانین برنامه توسعه به صورت لایحه توسط دولت تدوین می گردد و تصویب آن بر عهده مجلس شورای اسلامی است، قوانین برنامه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مهم ترین سند توسعه در ج.ا.ا تلقی می شوند. با توجه به اینکه گفتمان پیشرفت و عدالت به عنوان گفتمان غالب و حاکم در دهه

۱. از نظر سازمان ملل، توسعه اجتماعی عبارت است از افزایش ظرفیت نظام اجتماعی، ساختار اجتماعی، نهادها، خدمات و سیاست بهره گیری از منابع برای زندگی مطلوب تر که در معنایی وسیع تر در بردارنده ارزش هایی است که معطوف به توزیع بهتر درآمد، دارایی و فرصت هاست (گریفین و مک کنلی، ۱۳۷۷: ۳۷۹).

چهارم انقلاب اسلامی و از آنجایی که توجه به عدالت جنسیتی از جمله مهم‌ترین مقوله‌های عدالت و نیز از عوامل مؤثر در پیشرفت هر کشوری محسوب می‌گردد لذا ضرورت انجام پژوهشی پیرامون توجه به جایگاه زنان در برنامه ششم توسعه به عنوان برنامه توسعه‌ای که در این دهه تهیه و اجرایی گردیده است و مقایسه آن با پنج برنامه توسعه قبل از آن بیش از پیش مطرح می‌گردد تا مشخص گردد این برنامه که هم اکنون سال دوم اجرای آن سپری می‌شود چه رویکردی به نقش زنان در فرآیند توسعه دارد، فرضیه اصلی پژوهش حاضر این است که برنامه ششم توسعه رشد قابل توجهی در توجه به زنان نسبت به پنج برنامه توسعه قبلی داشته است.

در این پژوهش با روشی اکتشافی - توصیفی و با ابزار تحلیل محتوای کیفی به بررسی سند ششم توسعه پس از انقلاب اسلامی پرداخته می‌شود. شیوه گردآوری به صورت کتابخانه‌ای و مبتنی بر اسناد و مدارک می‌باشد.

لازم به ذکر است در رابطه با موضوع نقش زنان در توسعه، مقالات زیادی به رشته تحریر در آمده است^۱، چندین مقاله نیز به بررسی موضوع زنان در برنامه‌های توسعه از برنامه اول تا برنامه پنجم توسعه پرداخته‌اند که عبارتند از مقاله «نقش زنان در فرآیند توسعه نگاهی به برنامه چهارم و شاخص‌های بین‌المللی توسعه»^۲، به نویسندگی نیرالسادات دانشور حسینی، پرداخته شده است که همان‌گونه که از عنوان مقاله مشخص است تنها برنامه چهارم مورد بررسی قرار گرفته است.

فرشاد مؤمنی در مقاله بررسی وضعیت زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب^۳ نیز جایگاه زنان از برنامه اول تا چهارم توسعه را بررسی کرده است.

۱. در این خصوص می‌توان به مقاله بررسی تطبیقی پنج برنامه توسعه کشور، پیرامون دستیابی به عدالت جنسیتی با تأکید بر وضعیت آموزش عالی زنان در ایران و مقایسه آن با وضعیت جهانی نوشته سعیده عباس زاده و مقاله ملاحظات جنسیتی در برنامه‌های پنج ساله توسعه ایران نوشته رضا شیرزادی و نیز مقاله ابعاد شکاف جنسیتی و میزان تحقق کاهش آن در برنامه سوم توسعه نوشته سهیلا صادقی فسایی اشاره نمود.

۲. نیرالسادات دانشور حسینی، ۱۳۸۴، کار و جامعه، شماره ۶۴.

۳. فرشاد مؤمنی و همکاران، ۱۳۹۳، بررسی وضعیت زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی پس از انقلاب، پژوهش زنان، دوره ۶، شماره ۱، ص ۱-۲۸.

همچنین در مقاله مقایسه جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه و کلان جمهوری اسلامی ایران^۱ به نویسندگی اکرم قدیمی و همکاران جایگاه زنان تا برنامه پنجم توسعه مورد بررسی قرار گرفته است.

از آنجایی که تاکنون هیچ پژوهشی به بررسی جایگاه زنان در برنامه ششم توسعه پرداخته است در این پژوهش نقش زنان در برنامه ششم توسعه مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

این پژوهش شامل یک مقدمه، ۴ بخش و نتیجه‌گیری می‌باشد که در بخش اول به صورت اختصار به تاریخچه برنامه‌های توسعه در ایران پرداخته خواهد شد، در بخش دوم به مقوله زن و توسعه پرداخته خواهد شد و در بخش سوم مختصراً به بررسی نقش زنان در برنامه توسعه اول تا پنجم و در بخش بعدی به بررسی برنامه ششم پرداخته خواهد شد و نهایتاً ارزیابی کلی از رویکرد برنامه ششم در مقایسه با پنج برنامه توسعه قبلی ارائه خواهد گردید.

۱. تاریخچه برنامه‌های توسعه در ایران

۱-۱- قبل از انقلاب

در سال ۱۳۲۷ نخستین برنامه توسعه کشور با عنوان "برنامه هفت ساله عمرانی"^۲ به تصویب رسید، این برنامه نگاهی تمرکزگرا برای هدایت درآمدهای نفتی داشت (آسایش، ۱۳۷۴: ۳۱).

بعد از این برنامه به ترتیب یک برنامه هفت ساله دیگر (برنامه دوم)^۳ و سه برنامه پنج

۱. اکرم قدیمی و همکاران، ۱۳۹۰، مقایسه جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه و کلان جمهوری اسلامی ایران، مجله مطالعات زنان، دوره ۵، شماره ۳، ص ۵-۲۶.
۲. در این برنامه الگوی توسعه مورد نظر، توسعه کشاورزی از طریق بخش خصوصی بوده است (رازقی، ۱۳۶۳: ۱۷۳).

۳. در این برنامه نحوه تخصیص منابع یعنی اولویت به زیربناسازی، کشاورزی و بالاخره صنعت، با الگوی نظری رشد سرمایه داری انطباق دارد، توسعه زیربناها در اولویت قرار داده شده بود و کشاورزی در مقام بعدی و صنعت در آخرین جایگاه قرار داشت (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۴۱، گزارش برنامه هفت ساله عمرانی دوم کشور).

سأله عمرانی (برنامه‌های سوم^۱ و چهارم^۲ و پنجم^۳) تا قبل از انقلاب با اهداف توسعه اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی کشور به تصویب رسیده و به اجرا در می‌آید^۴ (زیبایی، ۱۳۹۲: ۱۸).

۱-۲- پس از انقلاب

یک سال بعد از شروع جنگ، سال برنامه ریزی اعلام شد و برنامه اول توسعه ایران طراحی گردید، اما مجال اجرا نیافت (عظیمی، ۱۳۸۰: ۱۸-۱۵). مشکلات و مسائل متنوع بعد از انقلاب و شروع جنگ تحمیلی عراق، سبب شد تا شرایط لازم برای توجه به برنامه‌ریزی و ادامه فعالیت‌های توسعه اجتماعی - اقتصادی فراهم نشود. در نتیجه برنامه‌ریزی توسعه تا پایان جنگ تحمیلی اجباراً به تعویق افتاد، سرانجام اولین برنامه پنج ساله (۱۳۷۲ - ۱۳۶۸)، در آبان ۱۳۶۷ با فرنام «برنامه کلان توسعه اقتصادی - اجتماعی - فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» از سوی دفتر اقتصاد کلان معاونت امور اقتصادی وزارت برنامه و بودجه در پنج فصل تهیه و به شورای اقتصاد پیشنهاد شد و نهایتاً سند برنامه اول توسعه در اواخر سال ۱۳۶۸ به تصویب مجلس رسید و پس از تصویب به اجرا گذاشته شد، این روند ادامه یافت و هم اکنون برنامه ششم توسعه در حال اجرا می‌باشد.

۱. مهم‌ترین اهداف برنامه سوم مبتنی بر ایجاد و توسعه صنایع، ایجاد مقدمات برای صنایع ذوب آهن، پتروشیمی، ماشین سازی، آلومینیم، تراکتورسازی، لوله سازی، توسعه امکانات زیربنایی، گسترش آموزش و بهداشت بود. در برنامه سوم، هدف متعادل اجتماعی نظیر اشتغال و توزیع عادلانه درآمد در زمره اهداف اساسی در برنامه ریزی ایران لحاظ شد، رشد سالانه بخشهای کشاورزی، صنایع و معادن، آب و برق و نفت از رشد پیش بینی شده بالاتر رفت (باریر، ۱۳۶۳).
۲. اهداف عمده برنامه چهارم بر تسریع رشد اقتصادی، افزایش درآمد ملی، اهمیت نسبی صنایع، توزیع عادلانه درآمد، کاهش وابستگی به خارج در زمینه نیازهای اساسی، تنوع صادرات، بهبود خدمات اداری تأکید داشته است. الگوی نظری این برنامه مطابق توسعه ساختارگرا تهیه شده بود.
۳. در برنامه پنجم عمرانی کشور، برنامه ریزی منطقه‌ای بیشتر مورد توجه قرار گرفت و به توسعه اقتصادی متعادل استانها، توزیع عادلانه خدمات، مشارکت مردمی و تقویت پایه اقتصادی مناطق تأکید شد. در این برنامه برای هر استان، برنامه‌های عمرانی توسعه ۵ ساله تنظیم شد و دفاتر برنامه ریزی بودجه در راستای برقراری نظام برنامه ریزی غیرمتمرکز و منطقه‌ای ایجاد شد (آمایش، ۱۳۷۵: ۷۵).
۴. لازم به ذکر است که برنامه ششم (۱۳۶۱-۱۳۵۷) با لحاظ کردن برنامه «آمایش سرزمین» تهیه شد، که با اوج گرفتن پیروزی انقلاب ۱۳۵۷ متوقف شد و به اجرا در نیامد.

۲. زن و توسعه

در دست یابی به توسعه، توانمند سازی و مشارکت فعال زنان از اهمیت ویژه ای برخوردار است «امروزه اهمیت تساوی جنسیتی نه تنها به عنوان یکی از اساسی ترین اصول حقوق بشر، بلکه برای کاهش فقر، بالا رفتن استانداردهای زندگی، رشد مناسب و ثبات اقتصادی مورد تأکید قرار گرفته است، در این راستا انجام اصلاحات ساختاری جهت افزایش مشارکت زنان در زندگی سیاسی و اجتماعی امری ضروری به نظر می‌رسد، از این رو اینکه برنامه ریزان یک کشور تا چه اندازه به این مهم توجه داشته و با تدوین برنامه‌هایی همه جانبه، زنان را در روند توسعه مشارکت دهند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است» (شیرزادی، ۱۳۹۱: ۱۵۲).

رویکردهای اولیه بین المللی نقش زنان در توسعه، در راستای حل مسائل رفاهی زنان بوده است که این رویکرد هم اکنون تغییر کرده و زنان دیگر دریافت کننده کمک ها نیستند بلکه تولیدکننده و مشارکت کننده در فرایند توسعه هستند، توانمند سازی زنان از طریق فرصت‌های بهتر اشتغال و آموزش بیشترین تأثیر را بر زندگی همه افراد و زنان دارد (sen, 1999: 124-130).

همچنین مشارکت زنان در عرصه‌های گوناگون از شاخص‌های مهم توسعه همه جانبه و مورد توجه سازمان ملل برای تعیین درجه توسعه یافتگی کشورها محسوب می شود (قدیمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶). در سال ۱۹۹۰ میلادی شاخص توسعه انسانی به عنوان مقیاس جدیدی از توسعه معرفی شد، بر مبنای این شاخص لازم، دستیابی به زندگی بهتر علاوه بر داشتن درآمد بالاتر، بهداشت و سلامت، تأمین اجتماعی و اشتغال، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت انسانی (آموزش) است (حسینی، ۱۳۸۴: ۲).

در ادامه پژوهش برآنیم تا با در نظر گرفتن شاخص‌هایی نظیر اشتغال، آموزش، بهداشت، تأمین اجتماعی، مشارکت، به بررسی جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب پردازیم.

۳. جایگاه زنان در برنامه اول تا پنجم توسعه اقتصادی - اجتماعی

۳-۱- بخش‌های اجتماعی (مباحث آموزشی، بهداشتی، فرهنگی،

ورزشی، تأمین اجتماعی و جمعیت)

۳-۱-۱- برنامه اول توسعه

بخش‌های اجتماعی در برنامه اول از اولویت خاصی برخوردار بوده و چنانچه در برنامه آمده است، سهم هزینه‌های این بخش‌ها در کل هزینه‌های دولت از ۳۲.۸ درصد در سال ۱۳۶۷ به ۴۵.۷ درصد در سال ۱۳۷۲ افزایش می‌یابد.^۱

الف. حوزه آموزشی

اعضای یک جامعه اعم از زن و مرد در ایفای نقش ابزاری زمانی موفقیت لازم را کسب می‌کنند که توانمندی‌های لازم برای توسعه را کسب کرده باشند (غفاری، همان، ۱۴).

توانمندسازی یا قدرت بخشی به زنان فرآیندی است که در آن، زنان به منابع قدرت دسترسی و کنترل بیشتری پیدا می‌کنند و می‌توانند در تصمیم‌گیری‌های مربوط به منابع و پیرامون خود، نقش قدرتمندانه تری ایفا کنند (دفتر امور زنان ریاست جمهوری یونسف، ۱۳۷۶: ۶۴)، از جمله ابزارهای توانمندسازی زنان آموزش است.

بدین صورت که «دولت‌ها می‌توانند با عنایت به سیاست‌های برابری جنسیتی، میزان دسترسی زنان و دختران به منابع از جمله آموزش، خدمات بهداشتی و رفاهی را افزایش دهند» (همان: ۶۷-۶۹).

آموزش (شامل آموزش‌های عمومی و آموزش عالی) همواره یکی از کلیدی‌ترین محورهای توسعه محسوب می‌شود و در سده حاضر، که آن را «عصر دانش» نام نهاده‌اند و دانش، به مثابه یکی از برترین عوامل تولید و فراتر از زمین، کار و سرمایه، در بازدهی اقتصادی نقش دارد، آموزش (به ویژه آموزش عالی) نقشی اساسی

۱. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ج، ۴ - ۳ - ۳ -

در ایجاد عدالت اجتماعی ایفا می‌کند بنابر این آموزش، به ویژه در سطوح عالی آن، می‌تواند نقشی اساسی در توانمندسازی انسان‌ها، به ویژه زنان، داشته باشد (کاظمی، ۱۳۸۳: ۸۲).

لازم به ذکر است که در برنامه‌های نخست توسعه به مقوله‌های اجتماعی با نگاه رفاه گرایانه نگریده می‌شده است تا نگاه توانمندسازانه.

در برنامه اول اعتلاء موقعیت زنان از طریق تعمیم آموزش و افزایش زمینه‌های مشارکت زنان در امور اقتصادی - اجتماعی جامعه و خانواده نیز پیش بینی گردیده است^۱ چنانچه مشخص است مقوله آموزش هم در حوزه عمومی و هم در حوزه بهداشت مد نظر بوده است.^۲

ب. حوزه بهداشت

تأمین آموزش‌های عمومی بهداشتی - درمانی و مراقبت‌های بهداشتی اولیه برای عامه مردم با تأکید بر مناطق محروم و روستایی کشور^۳ از دیگر موارد پیش بینی شده در این برنامه بود.

ج. حوزه تأمین اجتماعی

در این برنامه، تهیه و تدوین چهارچوب نظام تأمین اجتماعی بر اساس اصل ۲۹ قانون اساسی و ایجاد زمینه‌های مناسب برای اجرای آن پیش بینی گردید.^۴ تعمیم بیمه‌های اجتماعی با اولویت روستائیان، عشایر و گروه‌های آسیب‌پذیر^۵ از دیگر موارد پیش بینی شده در این برنامه بود.

د. حوزه سیاست‌های جمعیتی

در تصویر کلان برنامه اول در خصوص موضوع جمعیت به خطوط کلی سیاست

۱. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ج، ۱ - ۱ -
۲. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۲ - ۶ -
۳. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۲ - ۶ -
۴. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۴ - ۵ -
۵. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۶ - ۵ -

تحدید موالید کشور بر می‌خوریم که اعلام کرده است زنان و مادران را تحت پوشش برنامه تنظیم خانواده قرار می‌دهد تا از تولید یک میلیون مولود ناخواسته در طول این برنامه جلوگیری کند.^۱

۳-۱-۲- برنامه دوم

الف. حوزه آموزشی

توجه به آموزش در برنامه دوم توسعه با اولویت آموزش بانوان در جهت کنترل باروری می‌باشد.

ب. حوزه فرهنگی- ورزشی

در برنامه دوم، در موضوع ارتقای کمی و کیفی فرهنگ عمومی جامعه، پر کردن اوقات فراغت بانوان با مشارکت بیش‌تر آنان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با حفظ شئون خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن مورد توجه قرار گرفته است.^۲

لذا در این برنامه نکته قابل توجه تهیه امکانات ورزشی برای بانوان است،^۳ به گونه ای که در الزام دولت به تهیه و ایجاد امکانات ورزشی برای زنان و دختران با توجه به حفظ شئون زن در جامعه اسلامی هستیم.

ج. حوزه سیاست‌های جمعیتی

در سیاست‌های کلی، موضوع جمعیت و تنظیم خانواده همچنان از موضوعات مهم برنامه است، در همین بخش تأکید بر آموزش و افزایش آگاهی بانوان در مقاطع سنی بالقوه باروری، در زمینه مزیت‌های کنترل باروری است.^۴

۱. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ج، ۱-۱-.

۲. برنامه دوم توسعه، بخش دوم، بند ۲، شماره ۱۳

۳. برنامه دوم توسعه، تبصره ۶۵.

۴. برنامه دوم توسعه، بخش سوم، بند ۵.

د. حوزه تأمین اجتماعی

تعمیم، گسترش و بهبود نظام تأمین اجتماعی به وسیله تأمین منابع از محل بودجه عمومی به منظور پرداخت مستمری به اقشار نیازمند، زنان و کودکان بی سرپرست و معلولین، توسعه بیمه‌های اجتماعی و قرار دادن همه اقشار مردم تحت پوشش بیمه خدمات درمانی تا آخر برنامه دوم و پرداخت سهم سرانه دولت مطابق ضوابط قانون بیمه خدمات درمانی.^۱

۳-۱-۳- برنامه سوم

حوزه آموزشی، فرهنگی و ورزشی

مرکز امور مشارکت زنان به موجب این برنامه موظف گردید در جهت زمینه سازی برای ایفای نقش مناسب زنان در توسعه کشور و تقویت نهاد خانواده، اقدام به شناسایی نیازهای آموزشی و فرهنگی و ورزشی خاص زنان و تهیه طرح‌های مناسب در این راستا نماید^۲ بنابر این توجه به سه حوزه آموزش، فرهنگ و ورزش بانوان از شاخص‌های رویکرد برنامه سوم به زنان می‌باشد.

از آنجایی که آموزش دارای دو حوزه آموزش و پرورش عمومی و فنی و حرفه‌ای است در برنامه سوم به حوزه فنی و حرفه‌ای توجه ویژه شده است، به موجب این برنامه دولت موظف گردید به منظور توسعه کمی و کیفی مهارت‌های فنی و حرفه‌ای نیروی کار و ارائه آموزش‌های متنوع مهارتی به گروه‌های مختلف، نسبت به اختصاص سهمیه ای خاص در پرداخت یارانه سود تسهیلات به سرمایه گذاران بخش خصوصی و تعاونی در زمینه ایجاد آموزشگاه‌های آزاد فنی و حرفه‌ای اقدام کند.^۳

منظور کردن هزینه ایاب و ذهاب دانش آموزان دختر و پسر از روستایی به روستای دیگر برای آموزش، ماده ۱۴۳ از دیگر مواردی بود که در راستای توسعه آموزشی پیش بینی گردید.

۱. برنامه دوم توسعه، اهداف کلان، بخش دوم، ۱، ۵.

۲. ماده ۱۵۸ برنامه سوم توسعه

۳. ماده ۵۱ برنامه سوم توسعه

۳-۱-۴- برنامه چهارم

الف. حوزه آموزشی

در بخش توسعه مبتنی بر دانایی نیز دولت موظف شده است که دوره‌های آموزشی ضمن خدمت متناسب با مشاغل مورد تصدی کارکنان به منظور افزایش سطح کارایی و ارتقای مهارت‌های شغلی زنان از طریق آموزش‌های کوتاه مدت ایجاد نماید.^۱

ب. حوزه فرهنگی و ورزشی

اگرچه در دو برنامه دوم و سوم توجه به مقوله ورزش بانوان صورت گرفت ولیکن می‌توان از جمله نوآوری‌های برنامه چهارم را در حمایت ویژه از زنان در مقوله ورزش دانست، در این راستا چندین وزارت خانه موظف می‌شوند تا پشتیبانی‌های لازم را از ورزش کشور به عمل آورند و در همین راستا برنامه جامع ارتقای ورزش مدارس، هماهنگی و انسجام و رشد و ارتقای ورزش دانشجویی، توسعه اماکن ورزشی سرپوشیده، افزایش ساعات درس تربیت بدنی، ایجاد باشگاه‌های ورزشی و تربیت نیروی انسانی مورد نیاز این بخش را تهیه و تنظیم نماید، نکته جالب آنست که در این ماده به صراحت اولویت دختران مورد تأکید قرار گرفته است.^۲

۳-۱-۵- برنامه پنجم

ج. حوزه آموزشی، دینی، فرهنگی و ورزشی

از جمله نوآوری‌های برنامه پنجم توجه به حوزه دینی و مذهبی در کنار دو حوزه آموزشی و فرهنگی به صورت مستقل می‌باشد.

به موجب بند الف ماده ۳ این برنامه دولت مکلف به اجرای برنامه‌های دینی، مذهبی، هنری، فرهنگی، آموزشی و علمی می‌گردد، در همین راستا معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری اقدام به برنامه ریزی و بزرگداشت مناسبت‌ها، شرکت در جلسات مرتبط با امر به معروف و نهی از منکر زنان، تعامل مستمر با معاونت ورزش

۱. برنامه چهارم توسعه بند ۱ ماده ۵۴

۲. برنامه چهارم توسعه ماده ۱۱۷

بانوان وزارت ورزش و جوانان در خصوص توزیع متناسب و عادلانه فرصت‌ها و امکانات ورزشی زنان و دختران می‌نماید.

همچنین در راستای اجرای بند الف ماده ۴۱ برنامه و در راستای اجرایی شدن برنامه ساماندهی امور جوانان اقدام به پیگیری تصویب بسته پیشنهادی آموزش خانواده ویژه کارکنان مجرد و متأهل می‌نماید.

تدوین و تصویب برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده با اولویت تأمین اجتماعی، ارتقاء سلامت،

ارتقاء توانمندی‌های زنان مدیر و نخبه^۱ و نیز تدوین و ارتقاء شاخص‌های کیفی به خصوص در رشته‌های علوم انسانی به ویژه در رشته‌های علوم قرآن و عترت و مطالعات میان رشته‌ای با بهره‌گیری از امکانات و توانمندی‌های حوزه‌های علمی و تأمین آموزش‌های مورد نیاز متناسب با نقش دختران و پسران از جمله اموری است که در برنامه پنجم مورد توجه قرار گرفته است.^۲

در راستای اجرای ماده ۲۳۰ برنامه، معاونت مزبور در راستای اجرای بسته اجرایی برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده، اقدام به انعقاد موافقت‌نامه با ۳۱ استانداری با موضوع طرح توان‌افزایی و ارتقای تاب‌آوری اجتماعی زنان و خانواده‌ها از طریق آموزش اعضای ۶۲۰ اعضای تشکل‌های اجتماع محور و یا سازمان‌های مردم‌نهاد بومی به عنوان آموزشگر محل به مدت ۲۲۳۲۰ نفر/ساعت و آموزش ۱۱۶۲۵ نفر از اعضای خانوار استان به مدت ۸۰ ساعت در مجموع ۹۳۰۰۰۰ نفر ساعت می‌نماید، تدوین پیش‌نویس سند ملی آموزش جامع خانواده در حوزه ازدواج، حمایت از تولید فیلم صد تانیه‌ای در حوزه خانواده از جمله دیگر اقدامات صورت گرفته در راستای اجرای ماده اخیرالذکر می‌باشد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۶: ۱۲۳-۱۲۱).

چنانچه ملاحظه می‌گردد برنامه پنجم توسعه در حوزه آموزش زنان به نسبت برنامه‌های قبل رشد چشم‌گیری داشته است و صرف نظر از عملکرد دستگاه‌های اجرایی مربوط در تحقق بخشیدن به احکام مندرج در برنامه، نقطه عطفی در برنامه‌های توسعه

۱. ماده ۲۳۰ برنامه پنجم توسعه

۲. بند ب ماده ۱۵ برنامه پنجم توسعه

کشور در توجه به امر آموزش زنان به‌ویژه در حوزه تحکیم خانواده می‌باشد.

۲-۳- مشارکت اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی

مشارکت، به عنوان یکی از معیارهای توانمند سازی زنان در توسعه می‌باشد، مشارکت در تصمیم‌گیری و مشارکت در اجرای برنامه‌های توسعه‌ای از جمله جنبه‌های مشارکت زنان در توسعه است که به معنای مشارکت در بررسی نیازها، شناسایی مشکلات، برنامه‌ریزی، مدیریت، اجرا و ارزشیابی است.

۳-۲-۱- برنامه اول

در برنامه اول توسعه، مشارکت زنان در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و سیاسی به عنوان ابزاری در جهت ارتقاء کیفی و کمی فرهنگ عمومی و تعلیم و تربیت در جامعه تلقی شده است، لازم به ذکر است که در این برنامه تأکید گردیده است که مشارکت زنان بایستی با در نظر گرفتن حفظ شئونات خانواده و شخصیت اسلامی زن باشد و هر مشارکتی مد نظر نمی‌باشد.

در این راستا در قسمت اول این برنامه به ارتقاء کیفی فرهنگ عمومی و گسترش کمی آن، تعلیم و تربیت و علوم و فنون در جامعه با توجه خاص نسبت به نسل جوان از طریق مشارکت بیش تر زنان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با حفظ شئونات خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن تأکید شده است،^۱ حفظ قداست خانواده و تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری و مشارکت در امور سیاسی و اجتماعی نیز در همین قسمت مورد توجه قرار گرفت.

۳-۲-۲- برنامه دوم

در این برنامه صرفاً در یک بند به موضوع مشارکت زنان اشاره گردیده است: مشارکت بیشتر زنان و بانوان در امور اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و اقتصادی با حفظ شئونات خانواده و ارزش‌های متعالی شخصیت اسلامی زن شد فضائل بر اساس اخلاق اسلامی و ارتقاء کمی و کیفی فرهنگ عمومی جامعه.^۲

۱. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۱۸-۳-.

۲. برنامه دوم توسعه، اهداف کلان، بخش دوم، بند ۲، شماره ۱۳.

۳-۲-۳- برنامه سوم

در راستای افزایش و تقویت مشارکت زنان در فعالیتهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به موجب این برنامه تکالیفی برای شورای برنامه ریزی و توسعه استان^۱ و نیز مرکز امور مشارکت زنان^۲ در خصوص پیشنهاد برنامه‌های مشارکت زنان و زمینه سازی برای ایفای نقش مناسب آنان در توسعه کشور مقرر می‌گردد.

۳-۲-۴- برنامه چهارم

در راستای تقویت مشارکت زنان در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی و فرهنگی به موجب این برنامه دولت مکلف می‌گردد تا اقدام به تدوین، تصویب و اجرای برنامه جامع توسعه مشارکت زنان^۳ نماید.

۳-۲-۵- برنامه پنجم

در این برنامه دولت مکلف می‌گردد تا با هدف تقویت جایگاه زنان در عرصه‌های اجتماعی اقدام به تدوین و تصویب برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده نماید، از جمله مواردی که در تدوین برنامه جامع مذکور می‌بایست لحاظ گردد توسعه توانایی‌های سازمان‌های مردم نهاد، ارتقاء توانمندی‌های زنان مدیر و نخبه، توسعه تعاملات بین‌المللی و اصلاح ساختار اداری تشکیلاتی زنان و خانواده در راستای افزایش مشارکت زنان در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و سیاسی است.

۳-۳- حمایتی و توانمندسازی

۳-۳-۱- برنامه اول

تأمین نیازمندی‌ها و گسترش حمایت‌های اقتصادی- اجتماعی از خانواده‌های

۱. ماده ۷۱ برنامه سوم توسعه

۲. ماده ۱۵۸ برنامه سوم توسعه

۳. در بخش چهارم با عنوان صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی- ایرانی دولت مکلف شده که با هدف تقویت نقش زنان در جامعه و توسعه فرصت‌ها و گسترش سطح مشارکت آنها در کشور «برنامه جامع توسعه مشارکت زنان» مشتمل بر اقدامات ذیل را تهیه، تدوین و تصویب نماید. ماده ۱۱۱ برنامه چهارم توسعه

شهدا، توجه خاص به تحصیل فرزندان خانواده شهدا در این برنامه مورد توجه قرار گرفت.^۱

۳-۳-۲- برنامه دوم

در این برنامه نکتل قابل توجه نگاه حمایتی به زنان بی سرپرست است لذا شاهد اعتبار برای تأمین اجتماعی زنان و کودکان بی سرپرست^۲ و پرداخت مستمری به اقشار نیازمند از جمله زنان و کودکان بی سرپرست تا آخر برنامه دوم هستیم.^۳

۳-۳-۳- برنامه سوم

از جمله گروه‌های خاصی که به موجب برنامه سوم توسعه مورد حمایت قرار می‌گیرند جانبازان زن، زنان بی سرپرست و خود پرست می‌باشد. اختصاص آسایشگاه‌هایی برای بستری کردن جانبازان زن در طول برنامه به موجب ماده ۱۹۳، افزایش مستمری معیشت ماهانه خانوارهای تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی در اجرای موازین ماده (۶) آیین نامه اجرایی قانون تأمین زنان و کودکان بی سرپرست مصوب ۱۳۷۴ هیئت وزیران به موجب تبصره ۲ ماده ۶۰ از جمله این حمایت‌هاست.

همچنین مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری موظف است در جهت زمینه سازی برای ایفای نقش مناسب زنان در توسعه کشور و تقویت نهاد خانواده، ضمن انجام مطالعات لازم با همکاری دستگاه‌های اجرایی ذی ربط برای بهره‌گیری از خدمات مختلف اجتماعی زنان در زمینه‌های مالی، حقوقی، مشاوره‌ای، آموزشی و ورزشی، طرح‌های لازم با اولویت قائل شدن برای زنان خودسرپرست و بی سرپرست مناطق توسعه نیافته یا کمتر توسعه یافته و گروه‌های محروم جامعه در زمینه حمایت از تشکیل سازمانهای غیر دولتی، تهیه و برحسب مورد به دستگاه‌های اجرایی یا دولت

۱. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۱-۵- و ۲-۵-.

۲. برنامه دوم توسعه، تبصره ۱۲.

۳. برنامه دوم توسعه، بخش دوم، بند ۱، شماره ۵.

منعکس کند تا پس از تصویب از طریق دستگاه‌های ذی ربط اجرا شوند.^۱

۳-۳-۴- برنامه چهارم

زنان سرپرست خانوار از جمله گروه‌های خاصی هستند که به موجب برنامه چهارم توسعه مورد حمایت قرار می‌گیرند، از جمله محورهای حمایتی در خصوص این گروه خاص دادن یارانه، کارمزد، تسهیلات مسکن^۲ و نیز تأمین بیمه خاص (در قالب فعالیت‌های حمایتی)^۳ می‌باشد.

همچنین به منظور پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی، دولت نسبت به تهیه طرح جامع کنترل کاهش آسیب‌های اجتماعی، با تأکید بر پیشگیری از اعتیاد به مواد مخدر مکلف می‌گردد تا اقدام به تهیه و تدوین طرح جامع توانمندسازی زنان خودسرپرست و سرپرست خانوار و نیز افزایش مستمری ماهیانه زنان سرپرست خانواده تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی نماید.^۴

۳-۳-۵- برنامه پنجم

در این برنامه نیز همانند برنامه‌های توسعه‌ای قبل زنان سرپرست خانوار و بدسرپرست مورد حمایت ویژه قرار می‌گیرند و از جمله اولویت‌ها در تدوین برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده، ساماندهی مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و زنان بدسرپرست تعیین می‌گردد.^۵

در راستای توانمندسازی گروه مزبور دولت مکلف به طراحی نظام سطح بندی خدمات حمایتی و توانمندسازی و تلاش در راستای استقرار نظام مذکور و نیز تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار نیازمند، در طول سال‌های اجرای برنامه و معاف نمودن افراد تحت پوشش سازمان‌ها و نهادهای حمایتی که شمار قابل توجهی

۱. برنامه سوم توسعه بند د ماده ۱۵۸

۲. برنامه چهارم توسعه شماره ۳، بند د، ماده ۳۰

۳. برنامه چهارم توسعه بند ج ماده ۹۶

۴. برنامه چهارم بند ی، و، ل ماده ۹۷

۵. برنامه پنجم توسعه ماده ۲۳۰ برنامه

از این افراد را زنان تشکیل می‌دهند از پرداخت هزینه‌های صدور پروانه ساختمانی، عوارض شهرداری و هزینه‌های انشعاب آب، فاضلاب، برق و گاز برای کلیه واحدهای مسکونی اختصاص یافته به آنها فقط برای یک بار می‌گردد.^۱

از دیگر حمایت‌هایی که در برنامه پنجم از زنان صورت گرفته است تکلیف دولت به فراهم نمودن تسهیلات لازم و پشتیبانی از رده‌های مقاومت بسیج جامعه زنان به‌ویژه در فعالیت‌های مربوط به توسعه فرهنگ عفاف و حجاب و تحکیم بنیاد خانواده می‌باشد.^۲

۳-۴- حمایت قانونی

در حوزه حمایت قانونی در برنامه‌های اول تا سوم توسعه هیچ گونه ملاحظه‌ای دیده نشده است.

در برنامه چهارم توسعه در راستای ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی دولت به موجب این برنامه مکلف گردید تا به منظور حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی، ارتقای رضایتمندی عمومی و گسترش نهادهای مدنی در سال اول برنامه طرح جامع توانمندسازی و حمایت از حقوق زنان در ابعاد حقوقی، اجتماعی و اقتصادی و اجرای آن در مراجع ذی‌ربط را تهیه و تدوین نماید.^۳

همچنین به موجب این برنامه دولت مکلف گردید تا در تدوین حقوق شهروندی مسأله تأمین آزادی و امنیت لازم برای رشد شکل‌های اجتماعی در زمینه صیانت از حقوق کودکان و زنان از محورهای عمده این منشور تلقی شده است.^۴

در برنامه پنجم توسعه نیز در ماده ۲۳۰ بر استیفای حقوق شرعی و قانونی بانوان در همه زمینه‌ها تأکید می‌گردد و تدوین و تصویب برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده در دستور کار دولت قرار می‌گیرد، در همین راستا مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری در راستای بازنگری قوانین و مقررات اقداماتی نظیر عضویت در شورای فرهنگی هفته ملی کودک، تدوین لایحه اصلاح قانون ترویج تغذیه با شیر مادر،

۱. برنامه پنجم توسعه ماده ۳۹

۲. برنامه پنجم توسعه بند ط ماده ۱۹۶

۳. برنامه چهارم توسعه بند ه ماده ۹۸

۴. برنامه چهارم توسعه ماده ۱۰۰

حمایت از مادران در دوران شیردهی، مشارکت در تدوین لایحه تعیین تکلیف تابعیت فرزندان حاصل از ازدواج زنان ایرانی با مردان خارجی، تدوین پیش نویس بستر جامع حمایتی زنان شاغل، استعلام نظرات کارشناسی از دستگاه‌ها در خصوص طرح جامع جمعیت و تعالی خانواده و ارسال جمع بندی نظرات به دفتر ریاست جمهوری و مجلس شورای اسلامی، نقد و بررسی قانون حمایت خانواده و ارسال موارد به معاون حقوقی قوه قضائیه، ارائه مشاوره‌های حقوقی به صورت تلفنی و حضوری به متقاضیان در سراسر کشور می‌نماید (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۹۶: ۱۱۴-۱۱۳).

۳-۵- امنیت زنان

در خصوص مقوله امنیت زنان نخستین بار در برنامه پنجم توسعه سخن به میان می‌آید بنابر این از جمله نوآوری‌های برنامه پنجم توسعه پرداختن به مقوله امنیت زنان و «سند ملی امنیت بانوان و کودکان در روابط اجتماعی» می‌گردد^۱ و مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری در راستای اجرایی ساختن حکم ماده مذکور در این خصوص اقداماتی نظیر حمایت از ۳ پروژه پژوهشی با عناوین انجام مطالعات پیرامون تدوین سند پشتیبان لایحه تأمین امنیت زنان می‌نماید (همان، ۱۱۵-۱۱۴).

۳-۶- حوزه اقتصادی

از جمله عوامل رشد اقتصادی در هر کشوری افزایش عرضه کار می‌باشد که از جمله عناصر آن نیروی انسانی است، زنان در کشور ایران تقریباً نیمی از جمعیت را به خود اختصاص می‌دهند لذا مشارکت بالای زنان در بازار کار در رشد اقتصادی و توسعه اقتصادی مؤثر است، افزایش سهم زنان در نیروی کار به یکی از مسائل کلیدی در اقتصاد کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه تبدیل شده است، با توجه به اینکه نظام جمهوری اسلامی ایران یک نظام ایدئولوژیک می‌باشد، نگاه به زن در تدوین قوانین و مقررات بر مبنای نگاه اسلامی می‌باشد، لذا در خصوص موضوع اشتغال زنان

۱. برنامه پنجم توسعه ماده ۲۲۷

به این مسأله توجه گردیده است که اشتغال زنان نباید به عنوان اولویت در توسعه مطرح گردد و نگاه به اشتغال زنان با توجه به جایگاه کلیدی زن در خانواده بوده است، از همین رو ملاحظه می‌گردد که بحث اشتغال زنان ابتدائاً به صورت حمایتی از گروه‌های خاص صورت گرفته است و در گام بعدی با توجه به اهمیت خانواده توجه به مشاغل خانگی می‌باشد.

۳-۶-۱- برنامه اول توسعه (۱۳۷۲-۱۳۶۸)^۱

توجه به تأمین اشتغال مناسب از گروه‌های خاص (از قبیل خانواده‌های شهدا، مفقودین، جانبازان و آزادگان) از ویژگی‌های سیاست‌های اشتغال در این برنامه است.^۲ حمایت از مشاغل مولد با تأکید بر خوداشتغالی و تولیدات خانگی در این برنامه در بخش نیروی انسانی و اشتغال و دیده شده است،^۳ در این برنامه هیچ ماده خاصی به بحث اشتغال زنان نپرداخته است.

۳-۶-۲- برنامه دوم توسعه (۱۳۷۸-۱۳۷۳)^۴

انجام طرح‌های آماری به منظور اطلاع از تحولات بازار کار کشور و ایجاد اشتغال از طریق تقویت شبکه جمع آوری و پردازش اطلاعات بازار کار^۵، توسعه و حمایت از صنایع کوچک از مهم‌ترین سیاست‌های اشتغالی برنامه دوم توسعه بود که هیچ برنامه خاصی به طور ویژه برای اشتغال زنان پیش بینی نگردیده بود.

۱. در برنامه پنج‌ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی رشد اقتصادی و فرهنگی از راه افزایش اعداد و ارقام مربوط به فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی و تأسیسات اجتماعی، منظور شد (بهشتی، ۱۳۷۸: ۱۹۹-۱۹۸)، (از این رو می‌توان بیان داشت در این برنامه، برنامه ریزی توسعه به معنای خاص وجود نداشت. (دانشور حسینی، ۱۳۸۴: ۵).
۲. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ب، ۱-۵-
۳. برنامه اول توسعه، قسمت یکم، ج، ۷-۱-۶-
۴. برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴-۱۳۷۸) از نظر ساختار و ماهیت چندان با برنامه اول تفاوت نداشت، این برنامه با یک سال فاصله از پایان برنامه اول به تصویب رسید و با توجه به امکان کسب درآمدهای ریالی فراوان و آسان از راه بالا بردن ارزش دلارهای نفتی و کاهش ارزش ریال از نظر اعتبارات از رشد جهشی ۱۲/۸ برابر نسبت به برنامه اول برخوردار شد (رازی، ۱۳۶۳: ۸۹)
۵. برنامه دوم توسعه، اهداف کلان، بخش سوم، ۵-۲-۵-، د و ه: ۱-۶.

۳-۶-۳- برنامه سوم توسعه (۱۳۸۳-۱۳۷۹)^۱

در راستای تحقق سیاست‌های اشتغال این قانون، نظام بانکی کشور موظف گردید درصدی از سپرده‌های قرض الحسنه پس انداز را به صورت تسهیلات به زنان بی‌کار سرپرست خانوار اعطا نماید.^۲

به موجب این برنامه مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری موظف گردید تا طرح‌های لازم برای افزایش فرصت‌های اشتغال زنان و ارتقاء شغلی آنان در چارچوب تمهیدات پیش بینی شده در این قانون و متضمن اصلاحات ضروری در امور اداری و حقوقی را تهیه و به منظور تصویب به هیأت وزیران ارائه کند.^۳

۳-۶-۴- برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۸-۱۳۸۴)^۴

در برنامه چهارم توسعه بر انجام اقدامات لازم توسط دولت در راستای ایجاد فرصت‌ها برای زنان و مردان و توانمندسازی زنان از طریق دستیابی به فرصت‌های شغلی مناسب تأکید گردید.^۵

از آنجایی که در این برنامه گفتمان جدیدی در رابطه با عرصه کار و توسعه مطرح

۱. برنامه سوم توسعه به انگیزه انجام «اصلاحات ساختاری» تهیه و تدوین گردید، مهم‌ترین ویژگی برنامه سوم توسعه، سعی در فراهم ساختن الزام‌های تحقق يك توسعه پایدار بود، این برنامه ضرورت‌ها و چالش‌های اساسی کشور در سال‌های آتی، مانند جوانی جمعیت، افزایش سطح مشارکت اجتماعی، اهتمام بر امر اشتغال و فراهم آوردن رشد اقتصادی مورد نیاز برای کاستن از نرخ بی‌کاری فعلی، توسعه منابع انسانی و فناوری و بهره‌مندی از منابع و امکانات کشور و مزیت‌های متعدد آن را مورد توجه قرار داده است.

۲. برنامه سوم توسعه، ماده ۵۶.

۳. برنامه سوم توسعه، ماده ۱۵۸، بند ب.

۴. مهم‌ترین ویژگی برنامه چهارم توسعه تهیه و تصویب آن در چارچوب سند چشم‌انداز بیست ساله و پس از ابلاغ سیاست‌های کلی برنامه توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی است، هدف از این نوع برنامه ریزی، نگاه فعال و آینده‌ساز به مسائل بود که لازمه این نوع نگاه، حرکت بر پایه مدیریت چشم‌انداز است، در چارچوب چشم‌انداز برنامه ریزی‌ها و حرکت‌های فردی و اجتماعی در راستای آینده‌سازی جهت‌گیری می‌شوند برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مکمل برنامه سوم توسعه بود و حتی در مواردی برخی از مواد برنامه سوم عیناً در آن تکرار شده، در عین حال مواد متعددی با توجه به تحولات بین‌المللی اضافه شده است.

۵. ماده ۱۰۱ برنامه چهارم توسعه

می‌گردد و در همین راستا دولت مکلف به تدوین برنامه ملی توسعه کار شایسته می‌گردد، از جمله محورهایی که برای برنامه مزبور پیش بینی می‌شود موضوع تساوی مُزد زن و مرد و منع تبعیض در اشتغال و حرفه و برابری فرصت‌ها برای زنان و مردان و توانمندسازی زنان از طریق دستیابی به فرصت‌های شغلی مناسب است.^۱

همچنین در برنامه توسعه تعاون در ذیل ماده ۱۰۲ توانمندسازی زنان جهت شکل‌گیری فعالیت واحدهای تعاونی مورد تأکید قرار گرفته است.

۳-۵- برنامه پنجم توسعه (۱۳۹۰-۱۳۹۵)^۲

به موجب این برنامه دولت مکلف به تدوین و تصویب برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده با اولویت ساماندهی مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و زنان بدسرپرست گردید.^۳

۴. جایگاه زنان در برنامه ششم توسعه

قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰ - ۱۳۹۶)، مصوب جلسه علنی مورخ ۱۳۹۵/۱۲/۱۴ مجلس شورای اسلامی می‌باشد.

۴-۱- حوزه فرهنگی، آموزشی، تأمین اجتماعی

از جمله نوآوری‌های مهم برنامه ششم توسعه در موضوع زنان اختصاص یک بخش از برنامه (بخش چهاردهم) به موضوع سلامت، بیمه، زنان و خانواده می‌باشد. بیمه‌های اجتماعی و ساماندهی و پایداری صندوق‌های بیمه‌ای و بازنشستگی و پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی و اجرای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، فرهنگ عمومی و سبک زندگی ایرانی-اسلامی از جمله مسائل محوری برنامه معرفی می‌گردد که دولت موظف است طرح‌های (پروژه‌های) مرتبط با آنها و همچنین

۱. بند الف و ج ماده ۱۰۱ برنامه چهارم توسعه

۲. قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، در ۱۵ دیماه ۱۳۸۹ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و اجرای آن با ابلاغ در سال ۱۳۹۰ رسماً آغاز شد.

۳. ماده ۲۳۰ برنامه پنجم توسعه

مصوبات ستاد فرماندهی اقتصاد مقاومتی صرفاً در حوزه‌های ذیل الذکر را در بودجه سالانه اعمال نماید.^۱

در برنامه ششم به‌طور جدی به مقوله خانواده پرداخته شده است، تکلیف دولت به تهیه طرح جامع کنترل و کاهش آسیب‌های اجتماعی با اولویت طلاق و مفاسد اخلاقی^۲، پشتیبانی و حمایت از ترویج ازدواج موفق، پایدار و آسان، فرزندآوری و تربیت فرزند صالح، ارزش دانستن ازدواج و فرزندآوری از طریق تمهید و سازوکارهای قانونی و اعطای تسهیلات و امکانات^۳، آموزش و مشاوره مستمر و مسئولانه نوجوانان و جوانان با اولویت خانواده‌ها قبل، حین و دست کم پنج‌سال پس از ازدواج توسط همه دستگاه‌های ذی ربط^۴، ارائه تسهیلات و امکانات ساخت و اجاره مسکن با اولویت زوج‌های دارای فرزند در قالب بودجه سنواتی، تمهیدات لازم از قبیل ارائه تسهیلات جهت افزایش سلامت ازدواج و درمان ناباروری در قالب بودجه سنواتی، تمهیدات لازم جهت بهره‌مندی از قضاوت و وکلای مجرب با اولویت وکلای متأهل، با ارائه آموزش‌های لازم در جهت تشویق صلح و سازش زوجها در پرونده‌های دعاوی خانواده و ایجاد مشوق‌های لازم نسبت به پرونده‌های مختومه، حمایت و توسعه بیمه سلامت در بیمه پایه و تکمیلی برای مادران در کلیه مراحل دوران بارداری تا پایان دوران شیرخوارگی^۵ و تکلیف به اختصاص بودجه سنواتی در ماده ۱۰۲ در راستای توجه به بنیان خانواده در برنامه ششم مدون گردیده است.

در همین راستا به موجب بند ذ ماده ۸۰، ضمانت اجرا و نظارت بر رعایت موارد فوق الذکر پیش‌بینی می‌گردد و ستاد ملی زن و خانواده مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی عهده‌دار هدایت، ایجاد هماهنگی بین بخشی، نظارت کلان بر برنامه‌ها، اقدامات و ارزیابی عملکرد مربوط به وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های اجرائی ذی ربط و

۱. بند ت ماده ۲ برنامه ششم توسعه

۲. ماده ۸۰ برنامه ششم توسعه

۳. بند ت ماده ۸۰ برنامه ششم توسعه

۴. بند ج ماده ۸۰ قانون برنامه ششم توسعه

۵. بند چ، ح، خ، د ماده ۸۰ برنامه ششم توسعه

نهادهای عمومی و تشکل‌های مردمی و نیز بسیج ملی برای جلب مشارکت فراگیر در تحقق سیاست‌های کلی ابلاغی و رصد و پایش تحولات خانواده و جمعیت گردیده و مکلف به ارائه گزارش هر شش ماه یک بار به مجلس شورای اسلامی می‌گردد.

از دیگر تمهیدات برنامه ششم در راستای تحکیم خانواده، الزام وزارت تعاون به ارائه طرح لازم برای ایجاد بیمه اجتماعی زنان خانه دار حداقل دارای سه فرزند، تکلیف دولت به اختصاص بخشی از اعتبارات عمرانی خود را در قالب بودجه سنواتی به تأمین خوابگاه‌های مناسب برای دانشجویان متأهل، تکلیف سازمان بهزیستی به زمینه سازی لازم از طریق مرکز فوریت‌های اجتماعی و مددکاری و مراکز مشاوره و خدمات روان شناختی و گسترش خدمات در جهت پیشگیری از اختلاف و بحران‌های خانوادگی و پیشگیری از وقوع طلاق و با کمک نهادهای مردمی، تکلیف سازمان صدا و سیما به ترویج ازدواج، ضد ارزش بودن طلاق و آسیب‌های اجتماعی آن برای زوجها و فرزندان، فرهنگ افزایش پایداری زوجها به خانواده و حفظ حرمت خانواده را به عنوان محورهای اصلی سبک زندگی اسلامی - ایرانی در برنامه‌های خود،^۱ می‌باشد.

انجام اقدامات لازم در راستای مقابله با جنگ نرم در عرصه خانواده از دیگر نکات قابل توجه برنامه ششم می‌باشد.

۴-۲- حوزه حمایتی و توانمندسازی

توانمندسازی محرومان و فقرا (با اولویت زنان سرپرست خانوار)، به عنوان مسائل محوری برنامه ششم مطرح شده که دولت موظف شده تا طرح‌ها و پروژه‌های مربوط به آن را در بودجه سالانه اعمال نماید.^۲

در راستای تحقق عدالت اجتماعی و حمایت از اقشار آسیب پذیر و بسط پوشش های امدادی و حمایتی و بیمه‌ای و پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی دولت به موجب برنامه ششم مکلف گردیده است تا نسبت به طراحی و اجرای برنامه‌های لازم برای نیل به اهدافی نظیر اشتغال افراد تحت پوشش نهادهای حمایتی، افزایش حمایت

۱. ماده ۱۰۲ و ۱۰۳ برنامه ششم توسعه

۲. بند ت ماده ۲ برنامه ششم توسعه

از کودکان بی سرپرست و کنترل افزایش طلاق اقدام نماید.^۱

اگرچه زنان سرپرست خانوار از برنامه سوم به بعد مورد توجه بوده‌اند ولیکن در برنامه ششم از حمایت ویژه‌ای برخوردار می‌شوند، چنانچه به موجب بند ۸۰، معاونت امور زنان ریاست جمهوری مکلف گردیده است تا طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را تهیه و تا تصویب آن و نظارت بر اجرای آن دنبال نماید. به موجب این برنامه، حمایت‌های ویژه‌ای نیز از همسران شهدا صورت پذیرفته است.^۲

۴-۳- توجه به مقوله نقش زنان در فرآیند توسعه پایدار

از جمله شاخصه‌های برنامه ششم توسعه توجه ویژه به نقش زنان در فرآیند توسعه پایدار است، چنانچه ماده ۱۰۱ این برنامه اختصاصاً به این مسأله می‌پردازد و کلیه دستگاه‌های اجرائی را موظف می‌نماید تا به منظور تحقق اهداف مندرج در اصول دهم (۱۰)، بیستم (۲۰) و بیست و یکم (۲۱) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اهداف سند چشم انداز بیست ساله و سیاست‌های کلی برنامه ششم و سیاست‌های کلی خانواده مبنی بر «تقویت نهاد خانواده و جایگاه زن در آن و استیفای حقوق شرعی و قانونی زنان در همه عرصه‌ها و توجه ویژه به نقش سازنده آنان» و نیز به منظور بهره‌مندی جامعه از سرمایه انسانی زنان در فرآیند توسعه پایدار و متوازن، با سازماندهی و تقویت جایگاه سازمانی امور زنان و خانواده در دستگاه، نسبت به اعمال رویکرد عدالت جنسیتی بر مبنای اصول اسلامی در سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های خود و ارزیابی آثار و تصمیمات براساس شاخص‌های ابلاغی ستاد ملی زن و خانواده شورای عالی انقلاب فرهنگی اقدام نمایند.

نکته قابل توجه تکلیف معاونت امور زنان و خانواده به نظارت و ارزیابی اقدامات دستگاه‌ها در راستای تکلیف مقرر در صدر ماده ۱۰۱ می‌باشد و در همین راستا موظف به پیشنهاد آئین نامه اجرایی در خصوص ماده مذکور می‌گردد.

۱. ماده ۷۸ برنامه ششم توسعه

۲. بند چ، خ و ژ ماده ۸۷، تبصره یک بند د ماده ۸۷، تبصره ۲ بند ذ ماده ۸۷، بند الف ماده ۸۸، بند ب، پ، ت و ث ماده ۸۸، ماده ۹۰ برنامه ششم توسعه

۴-۴- حوزه اقتصادی

در موضوعات خاص کلان‌فرابخشی در مورد بهبود محیط کسب و کار، اشتغال به عنوان مسائل محوری برنامه ششم مطرح شده که دولت موظف شده تا طرح‌ها و پروژه‌های مربوط به آن را در بودجه سالانه اعمال نماید.

حمایت، پشتیبانی و ارتقای معیشت و اقتصاد خانواده از طریق توسعه مشاغل خانگی، بنگاه‌های زودبازده اقتصادی و تعاونی‌های تولیدی روستایی و خانواده محور و افزایش نرخ رشد مستمر فعالیت‌ها نسبت به سال پایه اجرای قانون برنامه از دیگر تکالیف دولت در راستای اشتغال بانوان به موجب این برنامه می‌باشد.

۵. مقایسه تطبیقی برنامه ششم با پنج برنامه اول در رویکرد به زنان

در مقایسه شش برنامه توسعه ملاحظه می‌گردد که با توجه به ویژگی اصلی دو برنامه اول و دوم توسعه در این دوره که توجه به رشد اقتصادی و افزایش شاخصه‌ای کمی بوده است در این دو برنامه فقط در سیاست‌های کلان برنامه، بخش‌هایی به امور زنان پرداخته است و صرفاً موضوع زنان به منزله زیرمجموعه‌ای از بحث کنترل مولید و جمعیت مورد توجه قرار گرفته است، در برنامه دوم که رویکردی فراجنسیتی داشته است، رویکرد جنسیتی صرفاً به موضوعاتی چون اوقات فراغت و ورزش بوده لذا به صراحت می‌توان بیان داشت که زنان به‌طور جدی در این برنامه مورد توجه قرار نگرفته اند، با توجه به اینکه برنامه‌های سوم و چهارم توسعه، گرایش به توسعه همه جانبه و توسعه در جامعیت آن، داشتند لذا در برنامه سوم توجه به امور زنان با رویکرد توانمندسازی بیشتر شده و سیاست‌های مبتنی بر نگرش جنسیتی اعمال گردید و تشکیلاتی هم اختصاصاً برای ایفای نقش زنان در توسعه کشور ایجاد می‌گردد، برنامه چهارم نیز با توجه ویژه به توسعه مشارکت زنان و تقویت نقش آن‌ها در جامعه در راستای پررنگ نمودن نقش زنان در توسعه گام برداشت و جایگاه تشکیلاتی مرکز امور مشارکت زنان ارتقا داد و به موضوع اشتغال و ارتقای نقش اقتصادی زنان توجه ویژه نمود، توجه به نقش زنان در برنامه پنجم پررنگ تر می‌گردد ولیکن انتظاری که از این برنامه در این خصوص می‌رفت برآورده نشد، در برنامه ششم توسعه در کنار حمایت و

پشتیبانی از زنان با در نظر گرفتن نقش مادری و همسری به عنوان نقش اصلی زنان در ایفای نقش خانه داری، به مشارکت زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی توجه ویژه شده است در حالی که در برنامه‌های اول نگاه به مشارکت زنان با رویکرد عاملیت یا اساسا وجود نداشته یا بسیار کم رنگ بوده است.

چنانچه ملاحظه می‌گردد در هر شش برنامه، بخش عمده مواد اختصاص یافته به زنان با رویکرد فقرزدایانه در خصوص زنان بی سرپرست یا بدسرپرست و سرپرست خانوار است که حمایت‌هایی در راستای دستیابی آنها به سرمایه و بازار کار است.

در یک نگاه رویکردگرایانه به برنامه‌های توسعه پس از انقلاب می‌توان بیان داشت که در برنامه‌های اول به ویژه برنامه اول تا سوم، تدوین کنندگان برنامه‌ها به موقعیت زنان در فرایند توسعه توجه چندانی نداشته و با اتخاذ رویکرد رفاهی، سعی کرده‌اند امکاناتی را که در اختیار زنان با نگاهی حمایتی و به عنوان گروه‌های آسیب پذیر، قرار دهند لذا زنان به عنوان دریافت کنندگان غیرفعال توسعه در نظر گرفته شده‌اند نه به عنوان مشارکت کنندگان در فرآیند توسعه (کاظمی، ۱۳۸۳: ۷۹-۸۱).

لذا این برنامه‌ها بر مبنای رویکرد رفاهی و فقرزدایانه و در راستای حمایت از زنان ترسیم شده‌اند و به تدریج در برنامه چهارم، پنجم و ششم با حفظ این رویکرد در کلیه حوزه‌های آموزشی، فرهنگی و اقتصادی به جنبه توانمندسازی زنان و به عبارت بهتر بر جنبه عاملیت زنان توجه می‌گردد و در برنامه ششم توسعه شاهد تحول اساسی در به رسمیت شناختن نقش زنان در توسعه هستیم.

بنابر این در برنامه ششم توسعه با هر دو رویکرد رفاه گرا و عاملیت به موضوع زنان پرداخته شده است در حالی که در برنامه‌های اول کانون توجه به رفاه زنان بوده و نقش فعال عاملیت زنان یا اساسا نادیده گرفته شده است یا بسیار کم رنگ بوده است.

به طور کلی بررسی جایگاه زنان در شش برنامه توسعه بیان گر حرکت رو به رشد ارتقاء جایگاه زنان در این برنامه‌ها ابتدا از طریق حمایت و سپس توانمندسازی زنان به وسیله ایجاد فرصت‌های بهتر اشتغال، آموزش، بهداشت، مشارکت سیاسی - اجتماعی می‌باشد، علیرغم وجود چنین رویکرد روبه رشدی، انتظاری که از برنامه ریزان در توجه

به جایگاه زنان به ویژه در برنامه چهارم و پنجم توسعه می‌رفت بیش از آنچه تدوین گردید بود ولیکن برنامه ششم توسعه تا حدی توانست این انتظار را پاسخ دهد.

مجموعه بندها و مواد مربوط به زنان	مواد مربوط به حمایت قانونی	مواد مربوط به حمایت از گروه‌های خاص و توانمند سازی	مواد مربوط به مشارکت	مواد مربوط به آموزش، بهداشت، تامین اجتماعی	مواد مربوط به اشتغال	برنامه توسعه
۵		قسمت یکم، ب، ۱-۵- و ۲-۵-.	قسمت یکم، ب، ۱۸-۳-.	شماره ۱-۱ از بند ج قسمت یکم شماره ۵-۶ از بند ب	-	اول
۷		تبصره ۱۲. بخش دوم، بند ۱، شماره ۵.	اهداف کلان، بخش دوم، بند ۲، شماره ۱۳.	بخش دوم، بند ۲، شماره ۱۳ بخش سوم، بند ۵. تبصره ۶۵. اهداف کلان، بخش دوم، ۱، ۵.	-	دوم
۵		بند د ماده ۱۵۸ ماده ۱۹۳	ماده ۷۱ ماده ۱۵۸	ماده ۵۱، ماده ۱۵۸	ماده ۵۶ بند ب ماده ۱۵۸	سوم

۱۰	بند ۵ ماده ۹۸ ماده ۱۰۰	شماره ۳، بند د، ماده ۳۰ بند ج ماده ۹۶ بندی، و، ل ماده ۹۷	ماده ۱۱۱	ماده ۱۱۷ بند ۱ ماده ۵۴	بند الف وج ماده ۱۰۱ بند الف ماده ۱۰۲	چهارم
۲		ماده ۲۳۰	ماده ۲۳۰	ماده ۲۳۰ بند ب ماده ۱۵	ماده ۲۳۰	پنجم
۸	ماده ۱۰۱	بند ت ماده ۲ ماده ۷۸ ماده ۸۸ ماده ۹۰		بند ت ماده ۲ ماده ۸۰ ماده ۱۰۲ ماده ۱۰۳	بند ت ماده ۲	ششم

نتیجه گیری

در پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش مبنی بر اینکه جایگاه زنان در برنامه ششم توسعه چیست و چه وضعیتی در مقایسه با برنامه‌های توسعه قبل از آن دارد، می‌توان بیان داشت که از آنجایی که مشارکت مؤلفه‌ای اساسی در بهبود کیفیت زندگی است و در فرآیند توسعه اجتماعی به عنوان ابزار و هدف توسعه مورد نظر است، با توجه به اینکه زنان برخوردار از نقش‌های مختلفی هستند که به نسبت نقش مردان گسترده تر و ظریف تر است و استحکام بنیان خانواده و حضور در عرصه‌های مختلف جامعه از مهم ترین این نقش هاست، برنامه ششم توسعه به طور جدی به مقوله خانواده پرداخت، در این برنامه با ملاحظه این مسأله که صرفاً نایستی در بحث مشارکت زنان به مشارکت اقتصادی و بحث اشتغال بیرون از خانه توجه گردد و کار زنان صرفاً شامل انجام وظیفه شغلی نمی‌باشد بلکه کار منزل (خانه داری) اگرچه به دلیل لحاظ نشدن ارزش اقتصادی برای آن در توسعه اقتصادی مورد ملاحظه قرار نمی‌گیرد، دارای ارزش است و توجه به اینکه توسعه اجتماعی و شاخص‌های آن فراتر از شاخص‌هایی چون تولید ناخالص ملی است و کار خانه و بچه داری را نیز -چون حجم عظیمی از امر تولید را که از لحاظ

اجتماعی ضرورت دارد در بر می‌گیرد-، شامل می‌شود، به موضوع تحکیم بنیان خانواده به‌طور جدی پرداخته است، اختصاص مواد متعدد به موضوع کاهش آسیب‌های اجتماعی، فساد اخلاقی، مقابله با جنگ نرم در عرصه خانواده و تلاش در جهت کاهش طلاق نشانگر این واقعیت است که در برنامه‌های قبلی توسعه مورد توجه قرار نگرفته بود، البته این مطلب به معنای رد مشارکت و حضور زنان در عرصه اقتصادی (مشارکت در نیروی کار) نمی‌باشد و از همین‌روست که به موضوع اشتغال زنان نیز در این برنامه توجه گردیده است ولیکن باز با توجه به اهمیت نقش مادری و همسری به عنوان نقش اصلی زنان در ایفای نقش خانه داری تأکید بر حمایت از مشاغل خانگی می‌باشد.

لازم به ذکر است که با توجه به رشد منفی جمعیت در سال‌های اخیر و نگرانی جدی رهبری نظام نسبت به این موضوع انتظار می‌رفت همان‌گونه که در برنامه اول و دوم توسعه به‌طور ویژه کنترل موالید مورد توجه قرار گرفته بود در برنامه ششم نیز بحث جمعیت و افزایش آن مورد توجه قرار گیرد که چنین نگردیده است.

کتاب‌نامه

۱. آسایش، حسین، سیمای اقتصادی ایران در برنامه سوم و چهارم عمرانی کشور، تبریز دانشگاه آذربادگان، ۱۳۵۵.
۲. بهشتی، محمد باقر، «تأثیر ارزیابی برنامه‌های گذشته در تدوین برنامه‌های آینده ایران»، تهران، مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، برگزارکنندگان، تحقیقات اقتصاد ایران، ۱۳۷۸.
۳. حسینی، نیرالسادات، نقش زنان در فرآیند توسعه با نگاهی به برنامه چهارم و شاخص‌های بین‌المللی توسعه، مجله اقتصاد، کار و جامعه، شماره ۶۴، ۱۳۸۴.
۴. حق پناه، جعفر، توسعه یعنی ظرفیت‌سازی در حوزه‌های فرهنگ، سیاست و اقتصاد، دو ماهنامه اجتماع و توسعه، سال اول، شماره ۲، ۱۳۹۳.
۵. دانشور حسینی، نیرالسادات، نقش زنان در فرآیند توسعه نگاهی به برنامه چهارم و شاخص‌های بین‌المللی توسعه، کار و جامعه شماره ۶۴، ۱۳۸۴.
۶. دفتر امور زنان ریاست جمهوری و یونسف، نقش زنان در توسعه، تهران، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۷۶.
۷. رازقی، ابراهیم، اقتصاد ایران، تهران، نشر نی، ۱۳۶۳.
۸. زیبایی، حسن، توصیه برای احیای سازمان مدیریت، همشهری اقتصاد، شماره ۱۷، ۱۳۹۲.
۹. سازمان برنامه و بودجه کشور، گزارش برنامه هفت ساله عمرانی دوم کشور، ۱۳۴۱.

۱۰. گزارش عملکرد قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی در سال ۱۳۹۵، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، جلد دوم، حوزه بخشی ۱، ۱۳۹۶.
۱۱. شیرزادی، رضا، برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، شماره ۱۱، ۱۳۸۹.
۱۲. صادقی، سهیلا و سمیرا کلهر، ابعاد شکاف جنسیتی و میزان تحقق کاهش آن در برنامه سوم توسعه، پژوهش زنان، دوره ۵، شماره ۲، ۱۳۸۶.
۱۳. طالقانی، غلامرضا، مدیریت توسعه، تهران، علم و ادب، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۱۴. عظیمی، حسین، «تحلیل شرایط و سیاست‌های اقتصادی در دوره جنگ ایران و عراق»، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، سال هشتم، شماره ۲۷، ۱۳۸۰.
۱۵. غفاری، غلامرضا، زنان و توسعه اجتماعی، نشریه حقوق زنان، ۱۳۷۸.
۱۶. قدیمی، اکرم، قربانی شیخ نشین، ارسال و حریری، رحمان، مقایسه جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه و کلان جمهوری اسلامی ایران، مجله مطالعات زنان، دوره ۵، شماره ۳، ۱۳۹۰.
۱۷. کاظمی، نصرت، زنان، توسعه و آموزش، پیک نور، دوره ۲، شماره ۳، ۱۳۸۳.
۱۸. کیث گریفین، تری مک کنلی، توسعه انسانی، دیدگاه و راهبرد، ترجمه، غلامرضا خواجه پور، تهران، انتشارات وداد، ۱۳۷۷.
۱۹. مؤمنی، فرشاد، #ارضرومچیلر، سمیه و هنردوست، عطیه، بررسی وضعیت زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی پس از انقلاب، پژوهش زنان، دوره ۶، شماره ۱، ۱۳۹۳.
20. Sen, Amartya (1999) , Development as freedom, NewYork: Knopf, and Oxford: Oxford University press, Pp: 124-130 .
21. Vandaha, Shiva (1995) , Staying Alive: Woman Ecology and Developmant in India, India: Kali for Woman .

